

تحلیل تربیتی احکام فقهی مراتب امر به معروف و نهی از منکر در ناحیه روش

نسرین هژبری^۱، و عاقله رضایی^۲

چکیده

یکی از روش‌های نفوذ اجتماعی برای تغییر رفتار دیگران، امر به معروف و نهی از منکر است. نظارت عمومی یا مردمی حاصل از امر به معروف و نهی از منکر موجب می‌شود ارزش‌های دینی و اخلاقی به‌صورت هنجارهای اجتماعی مستحکم ادامه یابد. این واجب الهی دارای چهار شرط (شناخت معروف و منکر، احتمال تأثیر، اصرار بر گناه و عدم مفسده و ضرر) است. انجام این فریضه متوقف بر رعایت سه مرتبه (قلبی، زبانی و عملی) است. هدف از پژوهش حاضر تحلیل این فریضه از بُعد تربیتی، با محوریت روش‌های تربیتی در مراتب امر به معروف و نهی از منکر می‌باشد. این پژوهش با روش توصیفی-تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع کتابخانه‌ای انجام شده است. در مراتب امر به معروف و نهی از منکر روش‌هایی وجود دارد که استفاده از آن‌ها در انجام این فریضه مؤثر و مثمر واقع می‌شود. انبیا و اولیای الهی هم در امر به معروف و نهی از منکر از روش‌های نامه، حذف محرک گناه، روش جدایی، تحریکی، قرآنی، مناظره‌ای، استحضایی، الگویی، چهره‌درهم‌کشیدن، تعلیلی، جمعی و غیره استفاده نموده‌اند که هر کدام از این روش‌ها دارای پشتوانه تربیتی است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که استفاده درست و به‌جا از روش‌های تربیتی (سکوت، نمادین، صریح، اعتراضی، تحریکی، خطاری، غیرمستقیم، تدبیری، مناظره‌ای و غیره) در امر به معروف و نهی از منکر، سبب تحقق اهداف اجتماعی این واجب می‌گردد.

کلیدواژه‌ها: فقه تربیتی، امر به معروف، نهی از منکر، تحلیل تربیتی، روش تربیتی

۱. استادیار جامعه المصطفی‌العالمیه، نمایندگی خراسان، مجتمع آموزش عالی خاوران، جامعه المصطفی‌العالمیه، مشهد، ایران.
۲. دانش‌پژوه کارشناسی ارشد فقه و معارف اسلامی گرایش کلام، مجتمع آموزش عالی خاوران، جامعه المصطفی‌العالمیه، مشهد، ایران.
پارنامه: aqelehrezai313@gmail.com

مقدمه

مؤثرترین ابزار برای اصلاح جامعه بشری که هدف بعثت پیامبران بوده است، امر به معروف و نهی از منکر است. اسلام، دین اجتماعی و دارای مسئولیت‌های اجتماعی است و محیط مناسب را شرط اصلی اجرای برنامه آسمانی و سعادت‌بخش خود می‌داند، لذا مسئولیت مشترک برای عموم به وجود آورده است که همه مردم موظفند پاسدار فضیلت‌ها و نیکی‌ها و نابودکننده بدی‌ها و نادرستی‌ها باشند. پاسداری نیکی‌ها به نام «امر به معروف» و ستیزه‌گری با بدی‌ها «نهی از منکر» نامیده می‌شود (مطهری، ۱۳۹۰، ج. ۲، ص. ۹۷). این دو فریضه که به‌عنوان یک امر اجتماعی در موارد گوناگون جنبه ارشادی دارد، از نظر فقه، یک حکم فقهی است که ساختار اصلی آن، تربیتی است (اعرافی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۳۲۸) و از منظر تربیتی، یک روش است. روش به‌معنای قاعده و قانون، ناظر به پیمودن مسیری برای رسیدن به هدفی است و روش‌های تربیتی مکانیسم‌ها و فعالیت‌های ایجاد تغییر رفتار و خصوصیات شخصیتی در مرتبی است که در فرآیند تربیت به کار می‌روند تا مرتبی به هدف نهایی تربیت (قرب الهی) برسد (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۳۷۷، ص. ۲۰). لذا امر به معروف و نهی از منکر روش تربیت دینی به‌معنای عام است که می‌تواند زیرمجموعه آن روش‌های دیگر هم قرار گیرد. امر به معروف و نهی از منکر دارای سه مرحله قلبی، زبانی و عملی است. اجرای دو مرحله اول بر عموم مردم واجب است اما انجام مرحله عملی مشروط به اجازه حاکم شرع است. در اجرای این فریضه می‌توان از روش‌های تربیتی استفاده نمود و نتایج ۱۰۰ درصد را به دست آورد. این پژوهش به دنبال بررسی و تحلیل روش‌های تربیتی در فریضه امر به معروف و نهی از منکر است.

مفهوم‌شناسی

۱. فقه تربیتی

«فقه تربیتی» دانشی جدید و بابی نوین در فقه موجود است که در بردارنده قواعدی فقهی است که در ساحت‌های مختلف تربیت جاری است (اعرافی، ۱۳۸۷، ج. ۳، ص. ۴۱).

۲. تحلیل تربیتی

«تحلیل» امر عقلانی و به‌معنای بررسی کردن جزئیات یک موضوع برای به دست آوردن اطلاعات بیشتر یا یقین میزان درستی یا نقد آن است (انوری، ۱۳۹۰، ج. ۳، ص. ۱۶۴۱) اما «تحلیل تربیتی احکام فقهی» کوششی عقلانی متکی بر واقعیات برگرفته از قرآن، سنت، عقل و تجربه به منظور بررسی علل، اسرار و حکمت‌های احکام و نیز ارائه آثار و نتایج تشریع و التزام عملی به احکام فقهی با رویکرد تربیتی است (همت بناری، ۱۳۹۶، صص. ۳۷-۶۲).

۳. امر به معروف و نهی از منکر

از نظر لغت «معروف» از ماده عَرَفَ به‌معنای شناخته‌شده است. در اصطلاح امر به معروف «كُلُّ مَا عُرِفَ بِالْشَّرْعِ أَوْ بِالْعَقْلِ حُسْنُهُ» یعنی واداشتن دیگری به هر کاری که حُسن آن توسط شارع و عقل شناخته شود.

به‌طور خلاصه معروف عبارت است از هر عملی که موجب کمال و رشد انسان شود؛ و نهی از منکر یعنی بازداشتن دیگری از آنچه شارع و عقل آن را ناپسند بشمارد. به‌طور خلاصه منکر هر عملی است که باعث انحطاط فرد و جامعه گردد (قلعجی و قنایی، ۱۴۰۸ق، ص. ۴۴۰).

۴. روش تربیتی

شیوه‌ها و رفتارهایی است که مربی جهت تحقق بخشیدن به اهداف تربیتی، به کار می‌بندد. در حقیقت، روش‌های تربیت مظهر و نمود بارز کار تربیتند (حاجی‌ده‌آبادی، ۱۳۷۷، ص. ۱۳۷).

مراتب امر به معروف و نهی از منکر

امر به معروف و نهی از منکر مراتبی دارد که با حاصل شدن مطلوب به‌وسیله مرتبه پایین‌تر، تعدی از آن مرتبه و استفاده از مرتبه بالاتر جایز نیست (خمینی، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۴۵۷). این مراتب عبارت‌اند از:

الف. مرحله قلبی (رفتاری)

منظور از مرتبه قلبی این است که انسان نسبت به کارهای زشت یا ناپسند، از نظر حالت درونی و احساس قلبی، بی‌تفاوت نباشد. پیامبر (ص) در حدیثی فرمودند: «مَنْ رَأَى مِنْكُمْ مُنْكَرًا فَلْيُغَيِّرْهُ بِيَدِهِ، فَإِنْ لَمْ يَسْتَطِعْ فَبِقَلْبِهِ... ذَلِكَ أَوْفَعُ الْإِيمَانِ؛ هر کس از شما منکری را دید، پس بر اوست که با دستش جلوی آن منکر را بگیرد (توسل به عمل (ید) شود و آن منکر را از بین ببرد)؛ و اگر نمی‌تواند پس با زبان‌ش مانع منکر شود؛ و اگر با زبان هم نمی‌تواند، امر به معروف و نهی از منکر کند، لااقل در رفتار ناراحتی قلبی‌اش را ابراز کند و تا زمانی که در چهره و رفتار ناراحتی اظهار نشود و به گنهکار فهمانده نشود، مرحله اول انجام نشده است» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۲، ص. ۱۹۲؛ تقوی یگانه، ۱۳۹۷، ص. ۱۷۷).

ب. مرحله زبانی

مرحله دوم و بالاتر، مرتبه زبانی می‌باشد و به‌معنای آن است که با زبان و گفتار، طرفدار خوبی‌ها و خوبان باشیم و به بدی‌ها، گناهکاران، تخلف‌ها و منکرات، اعتراض کنیم. از امام صادق (ع) روایت شده است که فرمودند: «مَا يَمْنَعُكُمْ إِذَا بَلَغَكُمْ عَنِ الرَّجُلِ مِنْكُمْ مَا تَكْرَهُونَ وَ مَا يَدْخُلُ عَلَيْنَا بِهِ الْأَذَى أَنْ تَأْتَوْهُ فَتَوْنِبُوهُ وَ تُعَذِّلُوهُ وَ تَقُولُوا لَهُ قَوْلًا بَلِيغًا؛ چه چیزی مانع می‌شود که وقتی به کسی می‌رسید که دارد گناه می‌کند و ما را با این کارش اذیت می‌کند، با سخنی روشن به او تذکر دهید؟» راوی می‌گوید: «قُلْتُ جَعَلْتُ فِدَاكَ إِذَا لَا يَقْبَلُونَ مِنَّا؛ عرض کردم فدای شما شوم! اگر به آن‌ها تذکر دهیم هم قبول نمی‌کنند. حضرت می‌فرماید: «اهْجُرُوهُمْ وَ اجْتَنِبُوا مَجَالِسَهُمْ؛ اگر قبول نکردند، از آن‌ها کناره‌گیری و اجتناب کنید» (حر عاملی، بی‌تا، ج. ۱۶، ص. ۱۴۵). تذکر زبانی با توجه به اوضاع گاهی با ملایمت و آرامی، همراه با موعظه و ارشاد و استدلال است، گاهی حالت دستوری و فرمان دادن به خود می‌گیرد و گاهی نیز شدت می‌یابد و با تهدید همراه می‌شود.

ج. مرحله عملی

برای امر و نهی بالید دو معنی گفته شده است:

الف) شیخ طوسی فرموده است: «امر به معروف و نهی از منکر با ید و لسان است اما با ید به این است که انسان خودش، معروف را انجام دهد و از منکر اجتناب کند به گونه‌ای که مردم به او تأسی کنند» (طوسی، ۱۴۰۰ق، ص. ۲۹۹).

ب) معنای معروف و مشهور این است: که اگر با زبان امر و نهی نمود و مؤثر واقع نشد؛ با اعمال قدرت، جلوی منکر و ترک معروف را بگیرد. امام خمینی (ره) در توضیح آن می‌فرماید: «و هِيَ إِعْمَالُ الْقُدْرَةِ، مُرَاعِيًا لِلْأَيْسَرِ فَلَا يُيسَّرُ؛ و آن عبارت است از به کار بردن قدرت، در حالی که باید مراعات آسان‌تر و ساده‌تر آن را بنماید» (خمینی، ۱۳۷۹، ج. ۱، ص. ۲۶۹)؛ لذا تعبیر «ید» در روایات، کنایه از «اقدامات عملی و اعمال قدرت» برای اقامه معروف و ریشه کن کردن منکر است که مقصود از آن، حرکت هدف‌دار، مشروع و قانونی است که برای تحقق معروف و نابودی منکر لازم به شمار می‌رود (ورعی، ۱۳۹۴، ص. ۱۶۷).

تحلیل تربیتی مراتب امر به معروف و نهی از منکر در ناحیه روش

استاد مطهری می‌فرماید: «اگر ما به راستی می‌خواهیم این اصل فراموش‌شده را زنده کنیم باید مکتب و روشی به وجود آوریم عملی (نه فقط زبانی) و در عین حال اجتماعی (نه انفرادی) و در عین حال منطقی و مبتنی بر اصول علمی روان‌شناسی و اجتماعی؛ در این وقت است که صد درصد امید موفقیت هست» (جوادی‌نیا، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۸). «باید مکتب تربیت اجتماعی عملی به وجود آورد. چون اسلام اولاً یک روش تربیتی و یک مکتب تربیتی است، به علاوه اسلام دین اجتماعی و احکامش اجتماعی است و ثانیاً به عمل بیش از قول اهمیت داده شده است، یعنی دین عملی است. امر به معروف و نهی از منکر یعنی یک روش تربیتی اجتماعی عملی» (مطهری، ۱۳۸۹، ج. ۱۰، ص. ۲۴۹).

امر به معروف و نهی از منکر از کارهایی است که کیفیت و ترتیب آن و این که در کجا مفید است و به چه شکل مؤثر است و بهتر ثمر و نتیجه می‌دهد، همه را شارع در اختیار عقل، فکر و منطق ما گذاشته است. صاحب جواهر می‌گوید: «در همه موارد یگانه چیزی را که باید در نظر گرفت این است که به چه نحو و به چه شکل و با چه کیفیت و وسیله به هدف خود نزدیک می‌شویم» (جوادی‌نیا، ۱۳۸۷، ص. ۱۰۸). «انسان‌ها از آن جایی که از لحاظ ویژگی‌های شخصیتی، تربیتی، رفتاری، سلاقی و علاقه‌ها و استعدادها و دیگر ویژگی‌ها متفاوت هستند، شیوه واحد برای همه آن‌ها کارگشا و مؤثر نیست؛ بلکه شیوه‌ها و روش‌های متنوع و گوناگونی می‌طلبد. این مطلب در مورد ترک معروف یا انجام منهی نیز مصداق دارد» (بسپج، ۱۳۹۶، ص. ۹۶).

روش‌های امر به معروف و نهی از منکر

۱. روش‌های مرحله قلبی

انسان‌ها در تعاملات اجتماعی و ارتباطات میان‌فردی خود از دو روش ارتباط کلامی و غیرکلامی استفاده می‌کنند که ارتباط غیرکلامی، همسو با مرتبه قلبی امر به معروف و نهی از منکر است. زبان بدن یا ارتباط غیرکلامی عبارت‌اند از: حالت چهره، تماس چشمی، حرکات بدن و اشارات (حمید، ۱۴۰۱، ص. ۲۲۶).

الف. روش چهره‌درهم‌کشیدن

چهره هر فردی نشانگر حالات درونی اوست و ظاهر شدن لبخند بر چهره افراد، تظاهر به خوشحالی، عبوس شدن و برافروخته شدن صورت آن‌ها نوعی عکس‌العمل در مقابله با مشاهدات پیرامونی می‌باشد. اگر کسی با دیدن منکر چهره‌اش در هم کشیده شود، عامل آن، ناراحتی او را درک کرده و حساب کار خودش را می‌کند (متفکر، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۴). امیرالمؤمنین (ع) در این مورد می‌فرماید: «أَدْنَى الْأَنْكَارِ أَنْ تَلْقَى أَهْلَ الْمَعَاصِي بِوَجْهِ مُكْفَهَرٍ»؛ کمترین نهی از منکر این است که با چهره‌ای عبوس با گناهکاران روبرو شوید» (حر عاملی، بی‌تا، ج. ۱۶، ص. ۱۴۳). در این حدیث حضرت (ع)، پایین‌ترین روش نهی از منکر در مرحله قلبی را بیان نموده‌اند. در حدیث دیگر امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «أَمَرَنَا رَسُولُ اللَّهِ (ص) أَنْ نَلْقَى أَهْلَ الْمَعَاصِي بِوَجْهِ مُكْفَهَرٍ» پیامبر اسلام (ص) ما را امر کردند که گناهکاران را - اهل گناه را - با چهره‌هایی عبوس (با حالت عصبانی یا اخمو) ملاقات کنیم»؛ اولاً؛ این یک دستور است نه پیشنهاد. ثانیاً؛ دستور پیامبر (ص)، دستور خدا است. از کلمه «نَلْقَى» استفاده می‌شود با دیدن منکر خود را کنار نکشیم! بلکه باید در جامعه حضور داشته باشیم، منتهی باید در این ملاقات انتقال پیام بدهیم که این کارتان درست نیست یعنی با زبان بدن طرف مقابل را متوجه کنیم (تقوی یگانه، ۱۳۹۷، ص. ۶۱).

ب. روش نمادین

فرد آمر یا ناهی با استفاده از نمادها و علائم معین‌شده معنی‌دار، به تغییر فضا و تنبیه فرد خاطی می‌پردازد. مثلاً در جمعی که مشغول بازی بوده یا در مهمانی که دور هم نشسته و از نماز غافل شده‌اند، اقدام به وضوگرفتن کرده، چند سجاده پهن کند و مهرهای نماز را مقابل آن‌ها قرار دهد (رضایی، ۱۳۹۱، ص. ۲۲). بر اساس آیات قرآن کریم، حضرت ابراهیم (ع) برای نهی مردم از بت‌پرستی از این روش استفاده نمود؛ بت‌ها را شکست، سپس تبر را به گردن بت بزرگ گذاشت و در جواب سؤال مردم نیز گفت: «از بت بزرگ بپرسید!» تا آن‌ها را به تفکر وادارد (انبیا ۵۷، ۵۸). از این آیه شریفه به دست می‌آید که رهبران الهی، بت‌شکن هستند. در انجام امر به معروف و نهی از منکر، از فرصت‌ها استفاده کنیم و همچون ابراهیم (ع) بت‌شکن باشیم و با طرح و نقشه حساب‌شده با بت‌پرستی مبارزه کنیم و آماده گفتمان منطقی با آنان باشیم (رضایی اصفهانی و جمعی از پژوهشگران، ۱۳۹۱، ج. ۶، ص. ۶۸). در روان‌شناسی نیز، نمادها فرصتی برای

تفکر انتزاعی را فراهم می‌کند تا در مورد بیرون بیندیشد و شرایط لازم را برای تأمل و تعمق در مورد خود را فراهم آورد تا در اعمال خویش فکر کند و آن را کنترل نماید (وود، ۱۳۷۹، صص. ۲۴۹-۲۵۲).

ج. روش حذف محرک و موضوع گناه

گاهی مواقع فرد خاطی فی‌نفسه به دنبال انجام خطا و انحراف نیست. اما در اثر تحریک و درخواست فرد دیگری به انحراف کشیده می‌شود. آمر و ناهی در صورت شناخت عامل محرک و حذف آن، یا قطع ارتباط آن دو، می‌تواند فرد عاصی را از خطای خود باز دارد. به‌عنوان مثال، دختر خانمی ممکن است به آرایش کردن در منظر عموم، علاقه نداشته باشد اما یکی از آشنایان، او را مرتب تحریک و به این کار ترغیب می‌نماید (رضایی، ۱۳۹۱، ص. ۱۵) لذا آمر باید با روش ظریف ابزار گناه را حذف نماید به‌طوری که فاعل آن متوجه نشود و اگر هم متوجه شدند دنبال آن نروند. مثل حذف ابزار قمار، کنترل تلویزیون، سی‌دی، فلش و غیره. از این روش در روان‌شناسی، به روش تغییر محیط و حذف محرک افتراقی یاد می‌شود. این روش خود دو شیوه را در بر می‌گیرد:

الف) اجتناب از موقعیت‌هایی که منجر به رفتارهای نامطلوب می‌شود،

ب) تهیه محرک‌هایی که منجر به بروز رفتارهای مطلوب می‌گردد (نجفی‌پور، ۱۳۸۶، ص. ۱۰).

د. روش سکوت

همان‌گونه که مراد به افراد نیکوکار نوعی عمل مثبت تلقی می‌شود و نوعی امر به معروف قلبی است، ترک مراد به افراد هم یک عمل منفی در راستای نهی از منکر و یک روش مبارزه با منکر محسوب می‌گردد (متفکر، ۱۳۸۷، ص. ۲۱۵). در این روش، آمر یا ناهی با سکوت معنی‌دار خود و عدم حمایت، مخالفت خود را علناً با خطاکار ابراز می‌دارد، تا وی هم متوجه اشتباهش شود و هم اطرافیان و ناظران بفهمند که سکوت آمر و ناهی، از باب تذکر و ابراز ناراحتی بوده است. این روش معمولاً هنگامی استفاده می‌شود که شخص گناهکار، منتظر تأیید و ادامه صحبت از طرف آمر یا ناهی باشد (تقوی، ۱۳۹۷، ص. ۱۳۱). امام علی (ع) فرمودند: «رُبَّ سَكُوتٍ أَلْبَغُ مِنْ كَلَامٍ؛ چه بسا سکوتی که رساتر از سخن باشد» (آمدی، ۱۳۶۸، ج. ۱، ص. ۳۸۲). در مسائل تربیتی نیز گاهی سکوت والدین یا استاد با نگاه معنی‌دار می‌تواند خیلی مؤثرتر از تذکر زبانی و نصیحت باشد. از این روش اساتید در مدارس و دانشگاه‌ها بیشتر استفاده می‌کنند؛ زمانی که معلم صحبت می‌کند و دانشجوها هم بین خود صحبت می‌کنند سکوت ناگهانی استاد باعث می‌شود آن‌ها متوجه شوند وسط کلام شما صحبت کرده‌اند. در روان‌شناسی هم برای انتقال محتوا از سکوت استفاده می‌شود. برای انتقال بی‌اعتنایی و تحقیر در مقابل یک نفر سکوت می‌کنیم. ممکن است از سکوت استفاده کنیم تا رنجش خود از دیگران را نشان دهیم یا این‌که مایل نیستیم به پرسش آن‌ها پاسخ دهیم (محسنیان راد، ۱۳۹۱، ص. ۱۵۱).

۵. روش پیام و نامه

این روش هم جزو مرحله اول و صامت است؛ البته عده‌ای نامه را جزء مرحله دوم دانسته‌اند. در این روش، امر یا ناهی جهت حفظ حرمت یا جلوگیری از نزاع لفظی و غیره تذکر خود را به صورت نامه یا پیام برای فرد خاطی ارسال می‌نماید. باید توجه داشت که نوع خطاب آن، بستگی به موضوع خطا و نسبت طرفین و غیره متفاوت می‌باشد، مثلاً می‌تواند دارای محتوایی نصیحت‌گونه، آمرانه، تهدیدآمیز، استغفامی و غیره باشد (رضایی، ۱۳۹۱، ص. ۹). در فضای حضوری که از مکالمه استفاده می‌کنیم نامه که روش مکتوب است، بهتر جواب می‌دهد و در فضای مجازی که عموماً مکتوب است، صوت بهتر جواب می‌دهد. نامه‌نگاری و مکاتبه پیامبران با کفار و مشرکان، سابقه‌ای طولانی دارد و سیره پیامبر اسلام (ص) نیز بوده است. آن حضرت (ص) نامه‌هایی به سران کشورهای ایران و روم فرستادند و آنان را به دین اسلام دعوت نمودند. فرستادن پیام و رایزن فرهنگی و سفیر و مأمور، و پیش قدم شدن در این مسائل، به خاطر رسیدن به اهداف ارشادی و فرهنگی، از سیره پیامبران است (قرائتی، ۱۳۸۷، ج. ۶ ص. ۴۱۴). از جمله، نامه حضرت سلیمان نبی (ع) به بلقیس ملکه سرزمین سبا است که مردمان آن آفتاب‌پرست بودند، حضرت (ع) در نامه خود آنان را به پیروی از حق دعوت می‌نماید: «إِنَّهُ مِنْ سُلَيْمَانَ وَإِنَّهُ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ، أَلَّا تَعْلَمُوا عَلَى وَاثِقُونِي مُسْلِمِينَ» (نمل ۳۰، ۳۱)؛ نامه از سلیمان است و (مضمون آن) این است: به نام خداوند بخشنده مهربان، بر من برتری نجوید. نزد من آیید و تسلیم (حق و مطیع من) باشید».

۲. روش‌های مرحله زبانی

امر به معروف زبانی مهم‌ترین و گسترده‌ترین مرتبه از مراتب امر به معروف و نهی از منکر است که به عنوان وظیفه‌ای همگانی برای اصلاح و آگاهی بندگان خدا تشریع گردیده است، لذا از نقش اصلاحی خوبی برای همه انسان‌ها در همه زمان‌ها و محیط‌های اجتماعی و خانوادگی برخوردار است. این مرتبه دارای سه مرحله (موعظه و گفتار نرم، امر و نهی آرام، امر و نهی تند) است.

الف. روش تحریکی

تذکردهنده با استفاده از تحریک عواطف و ارزش‌های مورد قبول و تعصبات سالم گنهکار، او را امر به معروف و نهی از منکر می‌کند (خسروی، ۱۳۹۰، ص. ۷۳)؛ مثلاً به کسی که متدین نیست و بر خلاف جوانمردی و آزادگی کارهایی نظیر نیرنگ به دیگران، حق‌کشی، آزار به ضعیفان، فریب‌کاری، بر باد دادن آبروی دیگران و امثال این گناهان را انجام می‌دهد، بگوییم: «اگر به دین خدا پایبند نیستی، جوانمرد باش و از گناه خود دست بردار!» نظیر این نهی از منکر را حضرت سیدالشهداء (ع) در کربلا انجام دادند و به دشمنان خود که ارتباط او و خیمه‌هایش را قطع کردند، فرمودند: «وای بر شما ای پیروان آل ابوسفیان! اگر دین ندارید و از قیامت نمی‌ترسید، در دنیای خود آزادمرد باشید و اگر شما عرب هستید به حسب و نسب عربی خود برگردید» (مجلسی، ۱۴۰۳ق، ج. ۴۵، ص. ۵۱). حضرت لوط (ع) نیز برای بازداشتن قوم خویش

از گناه وقتی تقاضای خود را مطرح نمودند، حضرت که راه و چاره دیگری نداشتند به تحریک احساسات آنان پرداخت و فرمود: «آیا در بین شما یک مرد رشید و با غیرت نیست؟» (هود ۷۸).

ب. روش اختطاری

امر و نهی اختطاری، تذکری است که گنهکار را متوجه خطر انجام حرام و ترک واجب می‌کند. اعلام خطر تذکردهنده به خطاکار، مانند پلیس یا تابلوهای راهنمایی و رانندگی است که او را از سقوط در دره‌ها و ایجاد تصادفات بر حذر می‌دارد (خسروی، ۱۳۹۰، ص. ۹۵). «روزی دلقکی، عبای امام سجاد (ع) را برای خنداندن از دوششان برداشت. ایشان فرمودند: برای خداوند روزی است که در آن، بیهوده‌کاران خسارت می‌بینند» (مجلسی، ۱۴۰۳، ج. ۴۶، ص. ۶۸). در استفاده از این روش باید در نظر داشت که بهتر است امر و ناهی از نظر سن، تجربه و مقام بالاتر باشد. مانند والدین به فرزندان یا رئیس به زیردستان یا امام محله به مردم آن محل، تا بی‌حرمتی به تذکرشونده محسوب نگردد.

ج. روش تعلیلی

یکی از راهکارهایی که در امر به معروف و نهی از منکر می‌تواند توفیق‌آور باشد، گفتن راز و رمز امر و نهی است. لذا برخی گنهکاران اگر فلسفه و علت معروف و منکر را بدانند، پذیرش بیشتری خواهند داشت (جالو، بی‌تا، ص. ۲۸۷). نمونه عملی آن، قرآن کریم است که در آیات متعدد، فلسفه و علت تحریم بعضی از محرمات را بیان نموده است. به عنوان مثال علت حرام بودن شراب را نجاست آن بیان می‌کند: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّمَا الْخَمْرُ وَالْمَيْسِرُ وَالْأَنْصَابُ وَالْأَزْلَامُ رَجْسٌ مِنْ عَمَلِ الشَّيْطَانِ فَاجْتَنِبُوهُ لَعَلَّكُمْ تُفْلِحُونَ» (مائده ۹۰)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید! شراب و قمار و بت‌ها و ازالام (نوعی بخت‌آزمایی)، پلید و از عمل شیطان است، از آن‌ها دوری کنید تا رستگار شوید». در حدیثی، امام علی (ع) علت تحریم خمر را چنین بیان نمودند: «و تَرَكَ شَرْبَ الْخَمْرِ تَحْصِيْنًا لِلْعَقْلِ؛ و ترک نوشیدن شراب، برای حفظ عقل است» (نهج البلاغه، حکمت ۲۵۲). استفاده از استدلال‌های علی، مؤثرتر از استدلال توصیفی است و تعلیل آوردن به نفع پیامی که در صدد انتقال آن هستیم، می‌تواند از مستندات و شواهد مختلف تشکیل شود. این مستندات را سطح درک و گرایش مخاطب تعیین می‌کند. به عنوان مثال برای مخاطب مذهبی، مستندات درون‌دینی و شواهد برون‌دینی برای مخاطب غیرمذهبی متقاعدکننده است (عمادی، ۱۴۰۱، ص. ۱۸۹).

د. روش امر به معروف تدریجی

تربیت افراد و انجام فریضه امر به معروف و نهی از منکر، بیشتر از هر چیزی، نیاز به فعالیت تدریجی و مرحله‌ای دارد؛ همان‌گونه که شیطان انسان را گام به گام به فساد می‌کشاند، راه اصلاح و امر به معروف نیز گام به گام است. همان‌طور که در قرآن کریم برای منع از رباخواری، از همین روش استفاده می‌کند (ر.ک: روم ۳۹؛ نساء ۱۶۰؛ آل عمران ۱۳۰؛ بقره ۲۷۹). رعایت نکردن این اصل و روش، نه تنها افراد را به اسلام و مبانی آن آشنا نمی‌کند، بلکه فشارهای نابه‌جا و توقع انجام همه احکام اسلام به صورت دفعی از اشخاص، گاهی باعث تنفر همیشگی افراد می‌شود؛ بنابراین، اهل بیت (ع) نیز در تربیت افراد و اجرای

فریضه امر به معروف و نهی از منکر، به این اصل مهم، توجه خاصی داشته‌اند (خسروی، ۱۳۹۰، ص. ۱۱۹). با توجه به این که تدریج، یکی از سنت‌های خداوند است (حقانی، ۱۴۰۰، ص. ۱۲۶) و این خود وجهی از «منطقی بودن» و مرتبه‌ای از «کاربرد منطقی» امر به معروف و نهی از منکر را نشان می‌دهد (جالو، بی‌تا، ص. ۲۷۷) و از طرفی، روحیه گنهکاران متفاوت است و ظرفیت آن‌ها از مراتب مختلفی برخوردار است، بنابراین برخی تحمل ندارند که در یک بار به‌طور کامل امر به معروف شوند و چه بسا در برابر آن لجاجت کرده و آن را رد کنند؛ اما اگر به‌تدریج به آن‌ها گفته شود، می‌توانند آن را هضم کرده و بپذیرند (متفکر، ۱۳۸۷، ص. ۲۰۰). اسلام برای این که جلوی کم‌رنگ شدن باورهای اعتقادی، اخلاقی و اجتماعی را بگیرد، تدبیر امر به معروف و نهی از منکر را اندیشیده است، به‌طوری که هدف در تشریع امر به معروف و نهی از منکر، فقط جنبه تربیتی و هدایتی دارد (معزالدینی، ۱۳۸۷، ص. ۲۰).

۵. روش امر به معروف/امیدآفرین

گاهی گرفتاران وادی گناه، فکر می‌کنند که کار از کار گذشته و همه پل‌های پشت سرشان خراب شده است و راهی برای اصلاحشان نیست. به چنین اشخاصی باید امید داد و راه را باز نشان داد و بحث قبول توبه را مطرح کرد. به تعبیر دیگر، به بازسازی روانی آن‌ها پرداخت. خداوند هم به توبه‌کنندگان مژده داده که اگر توبه کنند، آن‌ها را می‌پذیرد. بنابراین یأس از رحمت و آمرزش الهی، از گناهان کبیره به شمار می‌رود (اکبری، ۱۳۸۹، ص. ۶۲). خداوند در قرآن کریم برای بازگشت بندگان از این روش بارها استفاده نموده است (ر.ک: زمر ۵۳). به‌عنوان نمونه به کسانی که به مسجد نمی‌روند، فرمایش رسول خدا (ص) بسیار امیدبخش است که فرمود: «إِذَا نَزَلَتِ الْعَاهَاتُ وَالْأَفَاتُ عَوْفَى أَهْلِ الْمَسَاجِدِ وَاقْتَى أَسِيبَهَا وَبَلَايَا نَازِلٍ مِیْ غَرْدٍ مَسْجِدِیْهَا دَرِ اَمَانَتِیْ» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج. ۳، ص. ۳۵۶).

۶. روش عملی (الگوی)

مردم بیش از حرف، به عمل انسان می‌نگرند و از رفتار، بیش از سخن تأثیر می‌پذیرند. لذا شخص آمر و ناهی، باید خود آراسته به خوبی و منزله از بدی‌ها باشد تا تبلیغ و دعوتش مؤثر واقع شود. پیامبر اکرم (ص) و ائمه معصومین (ع) که بزرگ‌ترین مربیان بشر بودند، در برخورد با منکرات و دستور به انجام معروف، به همه این نکات تربیتی واقف بودند و خودشان متخلق به عملی بودند که دیگران را امر می‌نمودند. حضرت امیرالمؤمنین (ع) می‌فرماید: «ای مردم به خدا قسم همانا من شما را به اطاعتی سفارش و توصیه نکردم، مگر این که قبل از شما خودم آن را انجام دادم و همچنین هیچ کس از شما را از معصیتی باز نداشتم؛ مگر آنکه قبلاً خود آن را ترک کردم» (نهج‌البلاغه، حکمت ۱۰۲۹).

آمرین و ناهیان در این روش می‌توانند از قالب‌های مختلف و جاذب برای مردم، به‌خصوص جوانان در اماکن عمومی استفاده کنند. از جمله طرح اکرام ایتم محله خودشان در قالب طرح محسنین، که قرآن کریم نسبت به آن تأکید نموده است (ر.ک: بقره ۸۳) و دعوت از کارشناسان مذهبی در تلویزیون و دیگر رسانه‌های گروهی، به‌گونه‌ای که در انجام این فریضه دست پیش گرفته و مردم را امر و نهی نماییم، قبل

از این که عده‌ای، آنان را امر به منکر کنند؛ و یا احداث کتابخانه‌های سیار و بلوتوثی، برای تشویق مردم به فرهنگ مطالعه در اوقات فراغتشان، تولید بازی‌های اینترنتی سالم و مطابق با فرهنگ اسلام، اجرای نمایش‌نامه با موضوعات مرتبط با منکرات و معروفات موجود در جامعه و غیره می‌تواند در تبیین معروفات و ترک منکرات مفید باشد (جالو، بی‌تا، صص. ۲۹۲-۳۰۱). از نظر روان‌شناسی نیز همان گونه که الگوهای مضر و مخرب می‌تواند پرخاشگری را به مردم آموزش دهد، با الگوهای غیرپرخاشگری هم می‌توان به دیگران کمک کرد در برابر تحریک مقاومت کنند (فرانزوی، ۱۳۸۱، ص. ۲۶۵).

از بیان روش‌های فوق به دست می‌آید که روش‌های امر به معروف و نهی از منکر بر اساس تکنیک‌های ارتباطی و ارتباطات انسانی تبیین می‌شود که از سه عنصر، فرستنده (آمر و ناهی)، ماهیت پیام (محتوا) و گیرنده تشکیل شده است. شرایط تأثیرگذاری فرستنده پیام، متذکر بودن، برخورد نرم و پرهیز از اجبار است. شرایط محتوا عبارت است از: آسانی و قابل فهم بودن، تداوم و تکرار و تمهیل و فرصت دادن است. در اثرپذیری مخاطب هم تعقل و تدبر و احساس مسئولیت و ایمان و انگیزه لازم است (قائمی مقدم، ۱۳۹۱، ج. ۱، ص. ۵۹)، لذا باید در آن استفاده از راهکارهای روان‌شناسانه، روش‌های متناسب با سن، جنسیت، ویژگی‌های شخصیتی، زمان و مکان را در نظر گرفت تا تأثیر لازم را در مخاطب داشته باشد. حتی روش‌های هم‌زمان هم می‌تواند کارآمد باشد. مثلاً یک نفر پیام بدهد، یک نفر کتاب هدیه بدهد، یک نفر تشویق به معروف‌ها نماید یا برای شرکت در جلسات معنوی همراهی نماید. برای فضاهای بسته مثل اتوبوس، تاکسی، مترو و خیابان برای جلوگیری از تنش، در آخرین لحظه و موقع پیاده‌شدن یک جمله بگویید: «این کار شما خلاف است، نکنید» (روش «بگو برو») (جمعی از پژوهشگران رهپویان معروف، ۱۳۹۵، ص. ۱۰۵).

۳. روش‌های عملی

سومین مرتبه در سلسله مراتب امر و نهی، اقدامات عملی است که فقها از آن به «ید» تعبیر کرده‌اند و این به لحاظ آن است که اقدامات عملی معمولاً توسط دست‌ها انجام می‌شود و دست، نشانه قدرت محسوب می‌شود. زمانی که مرتبه اول و دوم مؤثر واقع نشود، نوبت به اعمال قدرت می‌رسد و باید با اقدامات عملی جلوی منکر گرفته شود و تارک معروف وادار به انجام آن گردد (عمید زنجانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۸۷) که خود مراحل دارد:

۱. اگر ممکن باشد که بین منکر و کسی که می‌خواهد آن را مرتکب شود حائل گردد، واجب است به همین مقدار اکتفا کند؛

۲. اگر حائل شدن بین او و گناه مستلزم آن باشد که یا در خود او تصرفی کند و یا در ابزار کارش به این که آن ابزار را از کار بیندازد، جایز و بلکه واجب است چنین کند (خمنی، ۱۳۷۹، ج. ۲، صص. ۲۷۳-۲۷۴)؛

۳. وسیله و ابزار فعل منکر را از او بگیرد (مثلاً نوار موسیقی یا شیشه شراب یا وسیله قتاله و غیره)؛

۴. حبس نمودن معصیت کار، چنانچه فاعل قصد دارد به مکانی برای گناه برود و ناهی از نیت او اطمینان دارد و با مراتب قبلی و شیوه‌های گذشته نتیجه حاصل نشده است چاره جز حبس و جلوگیری از ورود او به محل معصیت ندارد ولی نباید از مقدار لازم تجاوز نماید (متفکر، ۱۳۸۷، ص. ۲۳۵)؛

۵. مخاطب را مورد ضرب قرار دهد، که خود ضرب درجات دارد و از کم‌ترین آن باید شروع کند تا آسیب کمتری باشد و هدف امر و نهی تأمین گردد. باید توجه داشت که در مواردی که اقامه معروف و از بین بردن منکر به ضرب و جرح یا بالاتر از آن موقوف است، حتماً باید آن را به عهده حکومت اسلامی و یا حاکم شرع گذاشت، و وظیفه حکومت اسلامی است که در این قبیل امور دخالت کند (عمید زنجانی، ۱۳۹۲، ص. ۱۸۹).

اما دو مورد استثنا شده است:

۱. این که منکر، امری است که از نظر شرع اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد، مثلاً حفظ جان مسلمان، (یا آنکه حفظ جانش محترم باشد، ولو مسلمان نباشد) بسیار مهم است حال اگر کسی به قصد قتل او یا او گلاویز شده است و شما هم می‌توانید با مقداری ضرب و جرح مانع از این کار بشوید، واجب است اقدام کنید و منتظر رسیدن و اقدام نیروی پلیس ننمایید (مسعودی، ۱۳۹۰، ص. ۲۶۴)؛

۲. در بعضی موارد که حاکم یا مأموران او حضور نداشته باشند، به افرادی دیگری اختیار می‌دهد که مجری این دستور تنبیهی باشند، مثلاً به پدر در برابر فرزند، به مولا در برابر عبد، و به شوهر در برابر زن، ولایت می‌دهد که در بعضی موارد مجری این تعزیرات باشند (رضایی راد، ۱۳۸۴، ص. ۳۸).

تنبیه فرزند از طرف ولی از باب امر و نهی را می‌توان از مهم‌ترین مصداق امر و نهی در خانواده نام برد. تنبیه به‌عنوان آخرین روش تربیتی برای خطاکار استفاده می‌شود. زمانی که روش‌های تربیت غیربدنی کارساز نشد، نوبت به تنبیه بدنی می‌رسد. اصل «تنبیه و مجازات متخلف» به‌عنوان یکی از عوامل بازدارنده وضع شده است. یعنی به منظور هشدار او به انحرافات و جلوگیری از تکرار آن، از عامل مجازات و تنبیه بهره برد. قرآن کریم می‌فرماید: «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَأَهْلِيكُمْ نَارًا (تحریم ۶)؛ ای کسانی که ایمان آورده‌اید خود و خانواده خویش را از آتش دوزخ محافظت کنید». برخی مفسران در ذیل این آیه به روایاتی استناد کرده‌اند که از پیامبر اسلام (ص) نقل شده است: «مُرُوا صِبْيَانَكُمْ بِالصَّلَاةِ إِذَا بَلَغُوا سَبْعَ سِنِينَ، وَاضْرِبُوهُمْ عَلَى تَرْكِهَا إِذَا بَلَغُوا تِسْعًا...؛ فرزندان خود را در هفت سالگی به نماز و دارید، در صورت سرپیچی از این کار، در نه سالگی آنان را تنبیه بدنی کنید» (نوری، ۱۴۰۸ق، ج. ۱۵، ص. ۱۶۰)، اما این بدان معنی نیست که فرزند زمانی که از خواندن نماز امتناع نمود او را بزند، بلکه این برای کسانی است که در تربیت اولاد خود انواع تدبیرهای لازم را به کار گرفته‌اند و در این مسیر بر اساس دستورات دینی آهسته آهسته و به‌تدریج جلو رفته‌اند، اما با این حال همچنان فرزندشان از خواندن نماز سر باز می‌زند؛ در این صورت مسئله کتک زدن و تأدیب مناسب، آن هم نه شدید به کار گرفته می‌شود.

نتیجه‌گیری

مراتب امر به معروف و نهی از منکر دارای مبنای تربیت اسلامی است، لذا باید امر و ناهی از پایین‌ترین مرتبه شروع نماید تا هدف اصلی از اجرای این فریضه محقق شود. از میان واجبات دینی، تنها فریضه امر به معروف و نهی از منکر است که ساختار، کیفیت و روش آن را شارع در اختیار عقل، فکر و منطق امر و ناهی گذاشته است. انبیا و اولیای الهی هم در امر به معروف و نهی از منکر از روش‌های نامه، حذف محرک گناه، روش جدایی، تحریکی، قرآنی، مناظره‌ای، استحيایی، الگویی، چهره‌درهم‌کشیدن، تعلیلی، جمعی و غیره استفاده نموده‌اند که هر کدام از این روش‌ها دارای پشتوانه تربیتی است. روش‌های موجود در روان‌شناسی تربیتی و اجتماعی برای حذف رفتار نامطلوب و جایگزین نمودن رفتار مطلوب، همسو با روش‌های امر به معروف و نهی از منکر در مرحله قلبی، زبانی و عملی می‌باشد. امر به معروف و نهی از منکر یک روش تربیت اجتماعی عملی است و باید به روش عملی، اجتماعی و منطقی انجام شود.

منابع

قرآن کریم

نهج البلاغه

اعرافى، علیرضا. (۱۳۸۷). *فقه تربیتی*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.

اعرافى، علیرضا. (بی تا). *نظام نامه تربیتی جامعه المصطفی العالمیه*. بی جا: بی نا.

اکبری، محمود. (۱۳۸۹). *امر به معروف روش صالحان*. قم: فیتیان.

آمدی، عبدالواحد بن محمد. (۱۳۶۸). *غرر الحکم* (ج. ۱). قم: دار الکتاب الاسلامی.

انوری، حسن. (۱۳۹۰). *فرهنگ بزرگ سخن* (ج. ۳). تهران: انتشارات سخن.

بسیج، احمد رضا. (۱۳۹۶). *انسان مسئول*. شهرکرد: سدره المنتهی.

تقوی یگانه، علی. (۱۳۹۷). ترجمه و شرح مهم ترین احادیث امر به معروف و نهی از منکر. تهران: پیام حنان.

تقوی، علی. (۱۳۹۷). *خودآموز امر به معروف و نهی از منکر*. تهران: پیام حنان.

جالو، زهرا. (بی تا). *امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه فقهاء امامیه و شیوه های نوین آن*. تهران: سپهر اندیش.

جمعی از پژوهشگران رهپویان معروف (زیر نظر مهدیه خادم). (۱۳۹۵). *درسنامه امر به معروف و نهی از منکر*. مشهد: مؤسسه فرهنگی رهپویان معروف.

جوادی نیا، حسین. (۱۳۸۷). *امر به معروف و نهی از منکر در آثار استاد شهید آیت الله مطهری*. تهران: صدرا.

حاجی ده آبادی، محمدعلی. (۱۳۷۷). *درآمدی بر نظام تربیتی اسلام*. قم: دفتر تحقیقات و تدوین متون درسی

مرکز جهانی علوم اسلامی.

حر عاملی، محمد بن حسن. (بی تا). *وسائل الشیعه*. قم: مؤسسه آل البيت (ع) لاحیاء التراث.

حقانی، ابوالحسن. (۱۴۰۰). *روان شناسی اجتماعی*. قم: مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی (ره).

حمید، نجمه. (۱۴۰۱). *روان شناسی اجتماعی کاربردی*. تهران: انتشارات ارجمند.

خسروی، مهدیه. (۱۳۹۰). *شیوه های امر به معروف و نهی از منکر در مکتب معصومین (ع)*. قم: ناشر

نورالسجاد.

خمینی، روح الله. (۱۳۷۹). *تحریر الوسیله*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی (ره).

رضایی اصفهانی، محمدعلی. (۱۳۹۱). *تفسیر قرآن مهر*. قم: انتشارات عصر ظهور.

رضایی راد، عبدالحسین. (۱۳۸۴). *امر به معروف در ترازوی تاریخ*. قم: مؤسسه بوستان کتاب.

رضایی، حسین. (۱۳۹۱). *شیوه ها (هشتاد شیوه کاربردی امر به معروف و نهی از منکر)*. اصفهان: کانون

پژوهش.

طوسی، ابوجعفر محمد بن حسن بن علی بن حسن. (۱۴۰۰ق). *النهایه فی مجرد الفقه و الفتاوی*. بیروت:

دارالکتاب العربی.

عمادی، عبدالله. (۱۴۰۱). *مشق ارشاد تأثیرگذاری و متقاعدسازی در امر به معروف و نهی از منکر*. مشهد:

بنیاد پژوهش های اسلامی.

- عمید زنجانی، عباسعلی. (۱۳۹۲). *تکمله فقه سیاسی*. تهران: انتشارات خرسندی.
- فرانزوی، استفن ال. (۱۳۸۱). *روان‌شناسی اجتماعی*. (مهرداد فیروزبخت و منصور قنادان، مترجمان). تهران: مؤسسه فرهنگی رسا.
- قائمى مقدم، محمدرضا. (۱۳۹۱). *روش‌های تربیتی در قرآن (ج. ۱)*. تهران: سمت.
- قرائتی، محسن. (۱۳۸۷). *تفسیر نور*. تهران: مؤسسه فرهنگی درس‌هایی از قرآن.
- قلعجی، محمد روااس؛ قیبی، حامد صادق. (۱۴۰۸ق). *معجم لغه الفقهاء*. اردن: دارالفائس للطباعة و النشر و التوزيع.
- متفکر، حسین. (۱۳۸۷). *امر به معروف و نهی از منکر*. تهران: انتشارات مدحت.
- مجلسی، محمد باقر. (۱۴۰۳ق). *بحار الانوار*. تهران: مؤسسه الوفاء.
- محسنیان راد، مهدی. (۱۳۹۱). *ارتباطات انسانی*. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها (سمت).
- مسعودی، محمد اسحاق. (۱۳۹۰). *پژوهشی در امر به معروف و نهی از منکر از دیدگاه قرآن و روایات*. تهران: سازمان تبلیغات اسلامی.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۸۹). *یادداشت‌های استاد مطهری (ج. ۱۰)*. تهران: انتشارات صدرا.
- مطهری، مرتضی. (۱۳۹۰). *مجموعه آثار (ج. ۲۰)*. تهران: انتشارات صدرا.
- معزالدینی، محمد حسن. (۱۳۸۷). *منسب‌ان (دو فراموش شده)*. یزد: انتشارات نیکو روش و ستاد احیاء امر به معروف و نهی از منکر استان یزد.
- نجفی‌پور، فرشاد. (۱۳۸۶). *روش‌های اصلاح رفتار (مجموعه کتاب‌های سلامت روان)*. تهران: نسل نواندیش.
- نوری، حسین. (بی‌تا). *مستدرک الوسائل (ج. ۳، ۱۲، ۱۵)*. بی‌جا: بی‌نا.
- ورعی، سید جواد. (۱۳۹۴). *مبانی فقهی امر به معروف و نهی از منکر*. قم: پژوهشگاه حوزه و دانشگاه.
- وود، جولیا. (۱۳۷۹). *ارتباطات میان فردی روان‌شناسی تعامل اجتماعی*. (مهرداد فیروزبخت، مترجم). تهران: مهتاب.